

М. Є. Горєлов (Київ)

Дмитро Донцов: штрихи до політичного портрета *

Вступаючи в третє десятиріччя ХХ століття, Україна опинилася в дуже складній ситуації. Галичина була у складі Польщі, в якій режим Пілсудського проводив жорстоку репресивну політику щодо української етнічної меншості. Значні українські території відійшли до Румунії та Чехо-Словаччини. Українська державність в усім відомому вигляді збереглася лише у формі УРСР.

Нелегку кризу переживала й державницька ідея. Її демократична модель була скомпрометована непослідовною, значною мірою руйнівною політикою Центральної Ради, а монархічна — такими ж діями гетьманського уряду. Необхідно було знайти нові імпульси для реанімації волі українського народу до суверенності. Ці імпульси мали народитися в умовах, коли в європейській політичній думці дедалі більшого поширення набували ідеї тоталітаризму, які уособлювалися насамперед у російському більшовизмі, італійському фашизмі та німецькому націонал-соціалізмі. Успіхи цих рухів у своїх країнах давали підставу сподіватися, що включення їх основних постулатів у стратегічну концепцію будь-якої національної ідеї матиме позитивні наслідки. Ставку на це зробив і Д. Донцов.

Як зазначає вже згадуваний М. Сосновський, головним у публіцистичній діяльності Донцова цього періоду було поширювання фашистської ідеології, перенаголошення значення вольового елемента в суспільному, політичному й державному житті; негування (нехтування) розуму і пропагування ірраціоналізму, аморальності, апофеоз насильства, нелюдності; заперечування ролі народу («антидемократизм») і пропагування ідеї «ініціативної меншості» та перенаголошення ролі одиниць-героїв у житті народу¹.

Професор Колумбійського університету (США) О. Мотиль зауважив, що «наприкінці 1922 і на початку 1923 років Донцов відкрито висловлював своє захоплення фашистами і більшовиками. Перше свідчення маємо в листопадовому числі «Вісника», де Донцов уживає цитату з «Катехізису фашистів» у вступі до статті про «зміновіховщину». В січні 1923 року з'явилася велика стаття, в якій фашизм порівнювався з більшовизмом і аналізувалися причини їх успіху. В цих рухах Донцов знайшов чотири спільні риси. Вони обидва були «протидемократичні», «народні», «безкомпромісові» і здійснювались під проводом «ініціативних меншостей»². Саме на цих засадах він і розробляв ідеологічну систему, яка мала стати світоглядом українського народу в його боротьбі за здобуття незалежності. З огляду на місцеперебування Донцова та розташування штаб-квартири УВО вплив нової теорії був найбільшим у молодіжному середовищі Галичини.

У 1923 р. під егідою УВО у Львові створюються молодіжні формування «Група української націоналістичної молоді» та «Організація вищих клас українських гімназій», до керівництва яких належали майбутні провідні діячі ОУН Р. Шухевич, С. Бандера, Б. Підгайний, С. Ленкавський та ін. 1926 р. вони об'єдналися в «Союз української націоналістичної молоді». Під впливом донцовських ідей перебувала й створена 1925 р. в Празі Легія українських націоналістів. Одним з головних

засобів ідеологічного виховання в цих організаціях було, за свідченням С. Ленкавського, «читання «ЛНВ» та писань Донцова».

Квінтесенцією цих писань стала відома праця «Націоналізм» (уперше побачила світ 1926 р.), в якій було сформульовано шість підстав «чинного націоналізму». Ми цитуватимемо цей твір за англо-канадським виданням 1966 р., яке, до речі, Донцов виправив з урахуванням того, що фашистські ідеї вже не користувалися популярністю. Однак, на нашу думку, й у виправленому варіанті позиція автора окреслена досить виразно.

«В цій книзі, — писав Донцов у передмові, — хочу усталити поняття українського націоналізму, так як я його розумію... Коли б ми хотіли кількома словами висловити цілу різницю між націоналізмом і народництвом (цим терміном Донцов визначав напрями української політичної думки, що не відповідали його постулатам.— М. Г.), то ми б знайшли б її в двох діаметрально протилежних світовідчуваннях: світ, де панує воля, і світ, де панує інтелект. Два темпераменти: чин — і контемпліяція, інтуїція — і логіка, агресія — і пасивність, догматизм — і релятивізм, віра — і знання»³. Невдачі своїх опонентів у будівництві Української держави він вбачав у тому, що для них «людські вчинки керувалися не почуттями, а лише поняттями. Розум, як мотив, був конечною передумовою всякої акції..., для них людина не те вважала за добре, чого хотіла, лише те хотіла, що уважала за добре»⁴.

Автор «Націоналізму» закликав раз і назавжди відмовитися від осмисленого світосприйняття. Натомість панівне місце в ньому мала посісти зоологічна воля до життя⁵.

Виявлення волі, писав він далі, «це ніщо інше як насолода розросту, виступлення поза власні границі»⁶, бо «експансія — не тільки самоутвердження власної волі до життя, а й заперечення її в інших»⁷.

Звідси виводилися дві перші підстави донцовського націоналізму: «зміцнення волі до життя, до влади, до експансії» та «стремління до боротьби за свідомість її конечності».

Розуміючи, мабуть, що нормальну людину важко змусити відчувати до іншої «собачу ненависть до kota», Донцов накреслює наступну вимогу вольового націоналізму — романтизм та догматизм у сприйнятті пропонованої ідеології. Перший має «живитися легендою «останнього бою», запереченням того, що є, і захоплюючою картиною катастрофи, що принесе нове». Другий — «з'явиться в супроводі категоричного наказу, безоглядного послуху»⁸. Об'єднуючи ці поняття, Донцов зазначає далі: «Ілюзіонізм є синтезом обох: він протиставляє «змісловому» — іраціональне, надзмісловне, конкретному — невидиме і незнане, і це «теологічне» в нім він протиставляє доказам — голу афірмацію (запевнення), і це «догматичне» в нім. І первень (першооснова.— М. Г.) чуттєвий «ілюзіонізму» (він не дискутує), і його первень інтелектуальний (що хоче здійснити ідею неіснуючу і принципіально протилежну конкретній) — умотивовують його войовничість, антипацифізм»⁹.

Серед головних вимог, що їх висуває «чинний націоналізм» до своїх послідовників, Донцов називає також фанатизм і аморальність. На його думку, національна ідея мусила бути «аморальною», тобто такою, що не керується принципами загальнолюдських цінностей. Здійснювати ж аморальну політику має фанатик, котрий «узнає свою правду за об'явлену, загальну, яка має бути прийнята іншими. Звідси його агресивність і нетерпимість до інших поглядів.

Тверда віра в гасла, що він голосить як безуслівну і обов'язкову для всіх правду, любов до ідеї, яку він хоче здійснити, безмірна ненависть до всього, що перешкоджає їх здійсненню, — ось та сума переживань, яка огортає всякого правдивого революціонера, фанатика — з конечності і з природи боронених ним думок... Чуттєві ідеї «фанатиків» не знають толерації, бо спір про догмати віри рішається не полюбовним судом, лише ордаліями **»¹⁰.

П'ята — «синтетична» — вимога проголошеної доктрини полягає у піднесенні імперіалізму до рівня державної політики, оскільки історія, за Донцовим, є «гоном амбітних людей до панування і оволодіння землею та її нижчими расами»¹¹. «Імперіалізм, — заявляє він, — це не тільки здирство, але й одночасно виконання громадських справ, в громадських інтересах націями, покликаними і управленими до того. Є вищі і менш варті народи, що вміють правити іншими (і собою), і народи, що цього не вміють... Право сильних рас організувати людей і народи для зміцнення існуючої культури і цивілізації»¹².

Висезгадане право Донцов пропонує здійснювати шляхом «творчого насильства ініціативної меншості», яка має підпорядкувати собі власний народ та змусити його до агресії проти інших. Це — шоста вимога, на якій побудував свою теорію автор «Націоналізму». Він наголошує, що «цей засіб (насильство) не є з тих, що можуть бути, а можуть і не бути. Агресія, через яку нова ідея приходить до життя, не є випадкова, вона іманентна кожній «теологічній», релігійній або національній ідеї»¹³. Недвозначно відповідає Донцов і на питання, хто має впроваджувати цю ідею в життя: «Провансальці***, демократи і прочі народолоубці відповідали — завше народ! Ми відповідаємо — ніколи народ!.. Ніколи пасивна юрба, лише активна меншість є суспільнотворчою силою, чи то будуть «варяги», чи конкістадори, чи певна кляса, що репрезентує націю, чи нація, що репрезентує їх «союз», чи купка «подстрекателів» — скрізь меншість... Творче насильство — як «що», ініціативна меншість — як «хто», ось підстава всякого майже суспільного процесу, спосіб, яким перемагає нова ідея»¹⁴.

Підсумовуючи сказане ним у своєму основному творі, Донцов наголошує: «Мусимо перевести основну переорієнтацію вартостей. «Фанатизм», «інстинктивні почування», «емоційність» замість «розумовості», дух «національної нетерпимості», — все, що опльовували в нас, повинно реабілітувати свіже і молоде українство»¹⁵. І, слід визнати, ці гасла, подані під флером боротьби за справді святу мету — визволення батьківщини, притягали до себе галицьку молодь, яка за умов тоталітарного польського панування перебувала у дискримінаційному становищі й змушена була боротися за свої національні та загальнолюдські права насильницькими методами. До того ж, як ми вже зауважували, в цей час пануючими в світі були тоталітарні ідеології: з одного боку, соціалістична, у сталінському розумінні цього поняття, а з другого, — фашистська та націонал-соціалістична, апологетом якої і виступив Донцов.

Тоталітаризм правив політичний бал у Європі. І Донцов фактично спробував у своїй книзі підпорядкувати його догматам український національний рух. Як зазначав один з провідних діячів ОУН Лев Ребет, у цей період на окупованих Польщею українських землях «молодь шукала безпосередніх аргументів для свого поступування. Звідти (з писань Донцова. — М. Г.) черпала вона потрібне в політичній роботі знання, і в цьому підході вона була подібна до середньовічних алхіміків, які, замість систематично засвоювати закони природи, силувалися знайти відразу таємницю творення золота»¹⁶. І багато з них широкосердно вважали, що цю «таємницю» їм відкрив саме Донцов.

Звичайно, не було нічого більш віддаленого від істини, ніж таке переконання. Той же М. Сосновський справедливо наголошує, що Донцов «не дав завершеної чи суцільної ідеології українського націоналізму, бо не розвинув «позитивної частини», тобто того, що він окреслив як «українська ідея». Цей недолік підкреслюють навіть ті, хто оцінює «Націоналізм» в основному позитивно»¹⁷. «Мегальоманським пустомельством» назвав цей твір В. Липинський, причагідно — у традиційному для своїх неприязних з Донцовим взаємин — відзначивши, що його автор вносить елемент анархічного егоцентризму у все, до чого доторкнеться його рука. Інший відомий теоретик Ю. Липа стверджував, що

націоналізм Донцова «дуже подібний у своїй концепції до марксизму (головний двигун — ненависть і руїна всередині раси)»¹⁸.

Слушно, як нам здається, пояснив феномен успіху «Націоналізму» в молодіжному середовищі С. Ленкавський. Завдання Донцова та його патронів, котрі намагалися очолити рух опору іноземному пануванню на Галичині, полягало, за його висловом, в опануванні течій, «що нуртують у душах покоління, яке шукає нових шляхів. Донцов намагався ті психічні процеси, що вибухають стихійно, як негація існуючої дійсності, скріпити й дати їм теоретичне обґрунтування та на їх основі перетворити душу нового українця. Грунт, на якому зроста ця ідеологія, наскрізь психологічний»¹⁹. На хвилі такої «негації» і була створена ОУН.

Відразу зазначимо, що в даній публікації ми не вдаватимемося в аналіз діяльності Організації українських націоналістів. Було в ній усякого, і Лев Ребет мав рацію, коли назвав свою (цитовану вище) працю «Світла і тіні ОУН». Але це — тема окремої розмови. А тут, гадаю, варто спинитися лише на окремих моментах ідеологічної програми цієї організації, до якої мав безпосереднє відношення герой нашого нарису.

ОУН була створена на I конгресі українських націоналістів, який проходив у Відні з 28 січня по 3 лютого 1929 р. Її фундаторами стали УВО, Легія українських націоналістів (Чехо-Словаччина) та Союз української націоналістичної молоді (Львів). Керівником ОУН був обраний голова УВО Євген Коновалець. До провладу ОУН увійшли М. Сціборський, В. Мартинець, Л. Андрієвський, М. Капустянський та ін. Формально не належачи до організації, провідним оунівським ідеологом став Донцов.

При цьому слід мати на увазі, що хоч теоретично донцовський «інтегральний націоналізм» базувався на класичних доктринах фашизму, його матеріальне втілення — Організація українських націоналістів — швидше нагадувала аналогічні формування, що існували в деяких країнах Східної Європи. Відомий український політолог І. Лисяк-Рудницький зазначав з цього приводу: «Найближчих родичів українського (інтегрального) націоналізму слід шукати не так у німецькому нацизмі чи італійському фашизмі — продуктах індустріальних та урбанізованих громадянств, як скорше серед партій цього типу в аграрних, економічно відсталих народів Східної Європи: хорватські усташі, румунська Залізна гвардія, словацькі глінківці, польський ОНР (Obóz narodowo-ga-dukański.— М. Г.) ... тощо»²⁰. Найбільш близькими до оунівців і за світоглядними та цільовими установами, і за методами боротьби, і за зовнішньополітичною орієнтацією були хорватські та словацькі інтегральні націоналісти, котрі так само діяли в умовах відсутності національних держав і пов'язували свої сподівання з великими успіхами гітлерівської Німеччини. Навіть найголовніші терористичні акції ОУН і усташів майже збігалися в часі: перша 15 червня 1934 р. здійснила вбивство міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького, другі — 9 жовтня того ж року вчинили замах на югославського короля Олександра і міністра закордонних справ Франції Л. Барту.

Та це буде згодом, а на рубежі 20—30-х років ОУН шойно починала свою діяльність. Інтегральний націоналізм Донцова став для неї і політичним дороговказом, і керівництвом для повсякденної роботи.

«Без сумніву, — писала про той період оунівська активістка Дарія Ребет, — найзнаменніші риси часу позначаються, так скажу, «школою Донцова», який так і ввійшов у свідомість сучасників як «духовний батько українського націоналізму». В умовному розумінні це і відповідає дійсності... Усі елементи донцовського волюнтаристичного ідеалізму та волюнтаристичного націоналізму, як-от: вольова життєва динаміка, воля влади, романтизм, ірраціоналізм, догматизм, ілюзійнізм, фанатизм і аморальність, творче насильство й порядкуюча сила ініціативної меншості — все це ввійшло більш або менш глибоко у природу націо-

налістичного руху чи навіть точніше — у систему ОУН і її організаційного доросту, коли говорити про галицьку дійсність 30-х років»²¹.

В цей час на сторінках «ЛНВ», а з 1933 року — «Вістника», в брошурах «Книгозбірні Вістника» Донцов апологетизує фашистських лідерів Європи — Гітлера (у донцовському перекладі на українську мову вийшла частина його «Майн Кампф»), Муссоліні (переклав і видав 1937 р. у Львові його «Доктрину фашизму»), Франко, Салазара, Ля Рока. Про Гітлера він, зокрема, пише, що це — «людина з душею, співмірною з його трагічною добою, з душею ж такою великою, як були великі завдання, що стояли перед Німеччиною»²².

Продовжує Донцов розробляти й теорію організаційної побудови ОУН. Саме цій проблемі присвячено дві його передвоєнні брошури, які пізніше ввійшли до збірника «Хрестом і мечем», що вийшов у Торонто 1967 р. За цим виданням ми їх і цитуватимемо.

У першій з них — «Об'єднання чи роз'єднання» — автор закликає силоміць нав'язати волю ОУН усім іншим течіям українського політичного життя. Для цього, на його думку, слід «сіяти ненависть до своїх! Ширити розбрат і взаємне недовір'я! В рідну хату вносити роздор! **** Так, якраз це! Бо без цього — нема ніякого об'єднання, ніякої збірності. Що туподумна демократія цього не второпає — нічого дивного»²³.

Окреслює Донцов і те, як потім «зв'язати» підкорену спільноту: «Передусім встановивши ряд догм, ряд правил, ряд аксіом у всіх колах збірного життя, різко очерчених, ясно протиставлюваних всім іншим, безкомпромісних, встановивши свою правду, єдину і непомильну... Вбити ту віру і ту правду в збаламучені хитливою добою і чужими вправами мозки того загалу, без жалю поборюючи недовірків... В ролі того магнету (об'єднуючого.— М. Г.) все з'являється меншість, гурт. Він витискає свою печать на думці і волі маси. Він зорганізований не в партію, не в об'єднання, а в карний Орден — веде ту масу»²⁴.

Міркування щодо того, яким би мав бути цей «гурт», Донцов виклав у другій із згаданих брошур — «Партія чи орден». У ній він пропагує діяльність формувань орденського типу (нагадаємо, що й Сталін вважав ВКП(б) орденом.— М. Г.), протиставляючи їх «захланному парламентаризму» політичних партій. За взірць йому правила як правлячий «орден» сталінського режиму, так і фашистські ордени Німеччини та Італії. Обстоюючи ефективність такої політичної організації, її спроможність накидати свою тоталітарну волю суспільству, Донцов писав: «Де панує така виключність думки, де противник називається «апостолом диявола», де протиставляється своя ідея чужій, як Бог Люциферові, або як релігія «трудящого народу» жменьці «визискувачів», там нема мови про компроміс, там є лише «демонізм», «вогонь», «божевілля і шал»... А до всього того прилучається ще почуття власної непомильності»²⁵. Він наполягав на встановленні в ордені атмосфери сліпого послуху та карності.

Таке кредо Д. Донцова дорого коштувало Організації українських націоналістів, яка, принаймні до 1943 р., беззастережно сприймала його ідеологію. Лев Ребет відзначає, що перед війною «Донцов виступив цілком виразно, як пропагатор тоталітарного націоналізму, випустивши брошурками життєписи представників цього напрямку (Муссоліні, Гітлера та інших)... На додаток до цього незадовго до війни появилася у «Вістнику», що його редагував Д. Донцов, дивна стаття з інтерпретацією відомого місця з «Майн Кампф» Гітлера про Україну як німецький колоніальний простір. В цій статті за криптонімом чи ініціалами схований автор доводив, що в ХХ столітті колонії взагалі не виплачуються (зникають.— М. Г.), а далі — що Україна має для німців хіба що вартість торговельного партнера, і тільки так треба розуміти зворот Гітлера про колонії Німеччини на Сході... Такий курс Донцова мав у дальшому негативний присиплюючий вплив на стиль політики ОУН, це певне»²⁶. А відомий український політолог Андрій Білинський підкрес-

лював, що у згаданий період догмати Донцова склали «зміст, який в цілості перейняла ОУН. В усіх довоєнних писаннях ОУН славила Д. Донцова як ідеолога українського націоналізму... «Донцовізм» проголосила ОУН своєю політичною релігією»²⁷.

Нагадаємо, що стрижнем політичної програми ОУН була монопартиїність, тоталітаризація усіх державних структур. На її Другому Великому зборі, який відбувся 1939 р. в Римі, між іншим зазначалося, що в новій Україні, побудованій на засадах донцовізму, «існування політичних партій буде заборонено. Єдиною формою організації населення Держави буде ОУН — як підстава державного ладу й чинник національного виховання та організації суспільного життя»²⁸.

І тільки в серпні 1943 р., коли послідовники Донцова на власному досвіді переконалися, що, по-перше, зазнала краху їхня орієнтація на гітлерівський фашизм, а, по-друге, український народ у своїй абсолютній більшості не схильний йти шляхом, визначеним автором «Націоналізму», вони поміняли акценти. Саме тоді III надзвичайний збір бандерівського відгалуження ОУН прийняв нову програму, докорінно відмінну від донцовських постулатів. Один з провідних діячів ОУН (б) Лев Шанковський так пояснює цей крок: «Виявилось, що багато з цих ідей (донцовських.— М. Г.) не сприймаються українськими народними масами на Ц[ентральних] і С[хідних] У[країнських] З[емлях]. Українські народні маси відкидали, наприклад, рішуче прозідницьку систему, бо досить вже мали провідницьких систем. Вони відкидали всякі монопартиїні системи, заявляючись рішуче за демократичний устрій і за парламентарну систему, в якій могли б себе проявити різні політичні партії. Деякі світоглядно-філософські засади західноукраїнського націоналізму були тим масам просто осоружні, головню все те, що стосувалося до теорії т. зв. волюнтаристичного націоналізму з його аморальністю, макіавелізмом, виключністю й жадобою влади ініціативної меншості. Українські народні маси були за етичні принципи в політиці, за високу громадсько-політичну мораль, за толерантність і гуманність. Коли мова була за самостійну Україну, українські народні маси на Ц[ентральних] і С[хідних] У[країнських] З[емлях] не сприймали цієї ідеї абстрактно, але дуже інтересувались її конкретним змістом. Вони бажали знати, яка буде «самостійна Україна», який її державний і політичний устрій, як у цій самостійній Україні розв'язуватимуться соціальні проблеми, який в ній буде лад... У зустрічі з широкими українськими масами на Ц[ентральних] і С[хідних] У[країнських] З[емлях], в щоденній важкій підпільній діяльності західноукраїнські націоналісти почали перевіряти те все, що було непридатне у новій реальності... Таким чином, у новому соборницькому підпіллі творився і зростав новий ідейно-політичний зміст українського націоналізму. Остаточню цей зміст стверджено в постановах III Надзвичайного Великого збору українських націоналістів, що відбувся в серпні 1943 року. В цьому зборі брали вже участь численні представники з Ц[ентральних] і С[хідних] У[країнських] З[емель], що мали значний, часто вирішальний голос у його рішеннях»²⁹. Цікаво, що зауваження Донцова до нової програми ОУН (б) на зборі не були взяті до уваги.

У цьому документі, зокрема, відзначалося, що «організовані українські націоналісти борються за інтереси українського народу, і тому їм чужі є всі ідеї панування над народом...

Треба ліквідувати шовіністичне ставлення у відношенні до меншостей, створюючи умови якнайдалше ідучої толеранції, не стрімити на асиміляцію одиниць, натомість приєднати цілість для української національної справи... Творити якнайкращі форми щоденного співжиття української суспільності з національними меншостями... Солідарно боротися з усіма проявами економічної експлуатації і проти потоптання гідності людини. Боротьбі цій надавати українського політично-державного характеру і включати в її програму життєві потреби всіх жителів

України без огляду на їх національно-культурну приналежність...

ОУН не бореться за Україну для себе, вона не бореться за владу в Україні. ОУН бореться за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній самостійній державі...

ОУН бореться за свободу друку, слова, думки, переконань, віри і світогляду. Проти офіційного накидування суспільності світоглядних доктрин і догм... За повне право національних меншостей плекати свою власну по формі і змісту національну культуру... За рівність всіх громадян України, незалежно від їх національності, в державних та громадських правах і обов'язках»³⁰.

Отже, український рух за незалежність перейшов на нові, не передбачені Донцовим, рейки. Спочатку це була тільки декларація про наміри — адже виховані на «Націоналізмі» люди не могли відразу поміняти свої погляди. Але основна ідея національно-визвольної боротьби українського народу рішуче змінилася. Замість тоталітарних засад «інтегрального націоналізму» її головним змістом ставали принципи загальнолюдських прав і свобод, серед них і національних. Як свідчать матеріали Конгресу українських націоналістів, що відбувся влітку 1993 року в Києві, і сучасні програмові настанови цієї організації не лежать у площині донцовських настанов.

Більшість біографів Д. Донцова, зокрема, й Михайло Сосновський, вважають, що «духовна еволюція Донцова протягом десятиліть поступала від скрайне лівих позицій ортодоксального марксистського соціалізму й матеріалізму до скрайне правих і до заакцентування волюнтаристичного ідеалізму, ірраціоналізму і, врешті, навіть містицизму у політичній філософії»³¹. Погоджуючись з таким висновком, перейдемо, отже, до останнього етапу життя і творчості Донцова.

2 вересня 1939 р. польська поліція заарештувала Д. Донцова, і до розгрому Польщі гітлерівцями він перебував у концентраційному таборі в Березі Картузкій. Вийшовши на волю, Донцов потрапляє в Данціг (нині — Гданськ), а згодом — у Берлін, де проживав до літа 1940 р., коли перебрався до Бухареста. Там Донцов протягом року видавав журнал «Батава». З нападом Німеччини на СРСР повертається до Берліна, а звідти переїздить до Праги.

На празький період життя Д. Донцова (до визволення Чехо-Словаччини радянськими військами у 1945 році.— М. Г.) припадає його робота над книгою, яка знаменувала собою останню з багатьох трансформацій донцовського світогляду, — апологію містичних джерел політики. Йдеться про книгу «Дух нашої давнини», що вийшла з друку 1944 р. в Празі. В ній він намагався обґрунтувати «образ українського ідеалу», вирішити питання взаємодії між «провідною верствою» і «масою».

Донцов обстоював тезу, відповідно до якої суспільство чітко поділялося на народ (а це, за його переконанням, — «юрба», «плебс», «обузданий скот» чи «люди з касти жаб, черепах або свиней») і «окрему верству «луччих людей», з яких повинна складатися правляча каста»³². «Слово «каста» вживаю свідомо, — писав він, — щоб підкреслити антидемократичний характер рекрутування цієї верстви, добору її членів й її духовно-політичне обличчя, щоб підкреслити її докорінну відміну від маси народу або нації»³³.

«Каста» ця, — доводив Донцов, — повинна очолювати державу. Всякий інший державний устрій — «це плебейська фантазія, в житті неіснуюча, за яку природа жорстоко мстить і над самими фантастами і над нацією, яка зродила, собі на згубу, своїх апостолів черні»³⁴. Він наголошував на неприпустимості «перемішування каст», бо це, мовляв, «веде лише до хаосу. Вивчитися прикметам панівної касті, завоювати її дух — касті смердів не вдасться ніколи»³⁵.

Як бачимо, знову доводиться зустрічатися з донцовською теорією «провідної верстви», але в ще більш загостреному, майже гротескному

варіанті. Українському народу, твердить він, конче потрібна «нова каста власних панів, а якщо такої немає — чужих»³⁶.

Як зазначає М. Сосновський, «на думку Донцова, суспільства Київської Русі та козацько-гетьманської держави найбільше наближалися за своїм характером до накресленого ним ідеального типу суспільства і становили майже абсолютний зразок такої «кастовості» й «ієрархізму» — підстави сили кожної нації. Сучасне українське суспільство повинно, як пропонує Донцов, повернутися до цього зразка і знову відродити ідеал «кастового ладу» й панівну в тих часах систему цінностей. В розумінні Донцова, це й мало бути відродженням на Україні «духа нашої давнини»³⁷.

З'ясувавши, нарешті, всі ці проблеми, Донцов переходить до думок щодо повоєнного устрою в Європі. Крах фашистських режимів, на які він робив основну ставку, штовхнув його до відвертого містицизму (до речі, дуже популярного і в наші дні). Не покладаючись уже на «силу людини», «пана хаосу», Донцов звертається до потойбічних сил: «Упорядкування хаосу, — пише співець «вольового чину», — мусить початися наново з розділення, як про це є і в старих легендах чужих народів, і в книгах мудрості нашої нації»³⁸.

У цьому творі Донцов так і не дав відповіді на те, яким шляхом має йти український народ до своєї державної незалежності. Гадаю, скільки-небудь життєздатної концепції цього процесу ані він, ані його послідовники просто не мали.

Весною 1945 р. Донцов дістається американської окупаційної зони у Німеччині. 1946 р. перебирається в Париж, а згодом — у Лондон. Незабаром одержує дозвіл на виїзд до США, а з 1947 р. і до кінця життя мешкав у Канаді. У 1949—1952 рр. працював викладачем української літератури Монреальського університету, продовжував публіцистичну діяльність. Жив здебільшого під Монреалем, де й помер 30 березня 1973 р.

Як оцінити життя і творчість Донцова? Думається, однозначної відповіді на це запитання немає. Він був людиною свого часу з усіма його суперечностями, катаклізмами й трагедіями і таким увійшов у нашу історію. Характерна риса Донцова як публіциста та філософа — чорнобіле світосприйняття: він підходив до проблем, ідей, фактів, людей, тільки протиставляючи, поляризуючи їх, розділяючи на протилежні табори, залишаючи між визначеними полюсами абсолютну порожнечу, змушуючи своїх героїв і антигероїв обов'язково стояти по різні боки барикади.

Ідеологія «чинного націоналізму» мала значний вплив на формування політико-світоглядних засад українського націоналістичного руху 20—30-х років, що, як ми вже відзначали, дістало своє відображення у програмних документах ОУН та в її практичній діяльності. Однак, при таманні цій ідеології виразна руйнівна тенденція і брак творчих ідей, спрямованих на будівництво суверенної України, зробили її вплив досить обмеженим. «Інтегральний націоналізм» не став ідеологією українського визвольного руху на скільки-небудь тривалий час. «Зв'язок між ідеологією українського націоналістичного руху, — справедливо відзначає М. Сосновський, — та ідеологією «чинного націоналізму» можна б графічно подати в формі двох ліній, які виходять з різних пунктів і на окремому відтинку майже сходяться чи одна одну перетинають, щоб незабаром цілком віддалитися. На протязі 40-х років цей зв'язок остаточно перервався, причому розвиток української націоналістичної думки пішов своїм власним шляхом, а розвиток ідеології «чинного націоналізму» припинився та фактично зупинився на писаннях самого Донцова. Всі ці націоналістичні автори, які ідейно хотіли втриматися в межах, визначених ідеологією Донцова, не внесли до цієї ідеології нічого нового й справді оригінального. Ті ж автори, які вийшли за межі безкритичного наслідування Донцова, не тільки з ним рано чи пізно

розійшлися, але навіть стали на позиції, цілком протилежні до ідеології «чинного націоналізму»³⁹.

Український народ не пішов шляхами, на які його кликав Донцов. Втілення в життя його ідей означало б встановлення зворотної форми тієї тоталітарної та монопартійної системи, яка донедавна панувала в Україні. Правляча каста, що її пропонував українському народові Донцов, виявилася б у кінцевому підсумку олігархічною політичною групою, яка, захопивши владу в державі, накинула б цілій нації свою диктатуру. І невідомо, чи не була б ця диктатура гіршою за більшовицьку.

* Закінчення

1. Див.: Сосновський М. Дм. Донцов: Політичний портрет.— Нью-Йорк; Торонто, 1974.— С. 185—191.

2. Мотиль Олександр. Дмитро Донцов // Політичні читання.— К., 1992.— № 1.— С. 267—268.

3. Донцов Дмитро. Націоналізм.— Лондон; Торонто, 1966.— С. 13, 17.

4. Там же.— С. 19.

5. Там же.— С. 230—231.

6. Там же.— С. 233.

7. Там же.— С. 235.

8. Там же.— С. 257, 263.

9. Там же.— С. 258.

** Ордалія — середньовічний спосіб встановлення винуватості людини т. зв. судом божим (випробуванням вогнем, водою, розжареним залізом і т. ін.)

10. Там же.— С. 263—264.

11. Там же.— С. 278.

12. Там же.— С. 280, 283.

13. Там же.— С. 284.

*** Термін «провансальці» тут, очевидно, вжито як синонім «хуторянства».

14. Там же.— С. 284—290.

15. Там же.— С. 311.

16. Ребет Лев. Світла і тіні ОУН.— Мюнхен, 1964.— С. 45.

17. Сосновський М. Назв. праця.— С. 244.

18. Липа Юрій. Призначення України.— Нью-Йорк, 1953.— С. 259.

19. Розбудова нації (Прага),—1928.— Ч. 7—8.— С. 273.

20. Лисяк-Рудницький Іван. Між історією і політикою.— Мюнхен, 1973.— С. 239—240.

21. Визвольний шлях.— 1983.— № 8.— С. 910.

22. Вістник.—1936.— Квітень.— С. 296—297.

**** Тут Донцов перефразовує відомий вислів Івана Франка, надаючи його твердженню зовсім протилежного значення. І. Франко, як відомо, писав: «Не пора, не пора, не пора в рідну хату вносити роздор».

23. Донцов Д. Хрестом і мечем.— Торонто, 1967.— С. 123.

24. Там же.— С. 129—130.

25. Там же.— С. 179.

26. Ребет Лев. Назв. праця.— С. 88.

27. Білинський Андрій. Світ і ми.— Мюнхен, 1963.— С. 148.

28. Програма і устрій Організації українських націоналістів.— Б. м.— Б. в.— 1940.— С. 34.

29. Шанковський Л. Похідні групи ОУН.— Мюнхен, 1958.— С. 21—22.

30. Цит. за: Сучасність.—1983.— № 7.— С. 113—114, 127—128.

31. Сосновський М. Назв. праця.— С. 299.

32. Донцов Д. Дух нашої давнини.— Прага, 1943.— С. 154, 96, 6.

33. Там же.— С. 7.

34. Там же.— С. 121.

35. Там же.— С. 96.

36. Там же.

37. Сосновський М. Назв. праця.— С. 315.

38. Донцов Дм. Дух нашої давнини.— С. 250, 252.

39. Сосновський М. Назв. праця.— С. 23—24.